

ФІЗИЧНІ, ХІМІЧНІ ТА ІНШІ ЯВИЩА, НА ОСНОВІ ЯКИХ МОЖУТЬ БУТИ СТВОРЕНІ СЕНСОРИ

PHYSICAL, CHEMICAL AND OTHER PHENOMENA, AS THE BASES OF SENSORS

УДК 53, 52

DOI <http://dx.doi.org/10.18524/1815-7459.2019.1.159484>

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, УСПХУ, ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ

В. М. Локтєв

Національна академія наук України. Відділення фізики і астрономії.
e-mail: vfa@nas.gov.ua

Від редакції

Ця стаття підготовлена академіком-секретарем Відділення фізики і астрономії НАН України академіком Локтєвим Вадимом Михайловичем на замовлення редакції нашого журналу. Стаття підготовлена за матеріалами його доповіді, зробленої на урочистих зборах ВФА НАН України з нагоди 100-річного Ювілею Національної академії наук України у грудні 2018 року і містить системний огляд історичних фактів, в тому числі маловідомих, що стосується як організаційних аспектів, так і важливих наукових досягнень Академії за 100-річний її період діяльності. Стаття має, на наш погляд, не тільки наукове інформаційне але і повчальне значення і буде, на нашу думку, цікавою для читачів нашого журналу і тих, хто цікавиться і вивчає історію науки.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, УСПХУ, ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ

В. М. Локтєв

Анотація. Стаття присвячена огляду і аналізу становлення 100-літньої діяльності Національної академії наук України, яка була заснована 27 листопада 2018 року. Слід зазначити, що у різні часи Академія де-що міняла свою назву, але сутність і значимість її не мінялась. Нинішню назву Національна академія наук України отримала з набуттям Україною незалежності 13 грудня 1991 року. Весь історичний шлях НАН України з усіма проблемами і успіхами розвитку показано у безпосередньому зв'язку з історичними подіями, що відбувалися в різні періоди історії України – в часи державності, її втрати, воєн і революцій.

Ключові слова: Національна академія наук України, історія

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: HISTORY OF BECOMING, SUCCESS, PROBLEMS AND PERSPECTIVES

V. M. Loktev

Abstract. The article is devoted to the review and analysis of the becoming and the 100-year activity of the National Academy of Sciences of Ukraine, which was established on November 27, 2018. It should be noted that at different times the Academy changed its name somewhere, but its essence and significance did not change. The current name has been received by the National Academy of Sciences of Ukraine with the obtaining of independence by Ukraine on December 13, 1991. The whole historical path of the National Academy of Sciences of Ukraine with all development problems and successes is shown in the direct connection with historical events that took place in different periods of Ukrainian history - in the times of statehood, its losses, wars and revolutions.

Keywords: National Academy of Sciences of Ukraine, history

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНЫ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ, УСПЕХА, ПРОБЛЕМ И ПЕРСПЕКТИВ

V. M. Loktev

Аннотация. Статья посвящена обзору и анализу становления 100-летней деятельности Национальной академии наук Украины, которая была основана 27 ноября 2018 года. Следует отметить, что в разные времена Академия несколько изменяла свое название, но сущность и значимость ее не менялась. Нынешнее название Национальная академия наук Украины получила с обретением Украиной независимости 13 декабря 1991 года. Весь исторический путь НАН Украины со всеми проблемами и успехами развития показан в непосредственной связи с историческими событиями, которые происходили в разные периоды истории Украины – во времена государственности, ее потери, войн и революций.

Ключевые слова: Национальная академия наук Украины, история

Вступ

Почну зі слів, які сьогодні не раз промовлялись: Національній академії наук 100 років і практично кожний з них заслуговує на окрему розповідь, що, зрозуміло, неможливо. Тому у відповідності до такого знаменного Ювілею я спробую простежити, в основному, перший період створення академії, а наступні роки – тільки побіжно.

Коли торкаєшся історичних подій, які супроводжували створення самої академії, то легко побачити, що вони були настільки складні і непередбачувані, а отже якогось єдиного, простого і достовірного їх висвітлення знайти неможливо, тому, не будучи, звісно, істориком і користуючись кількома виданнями різних років “Історії Академії наук України”,

“Енциклопедією сучасної України” та Вікіпедією, а також деякими доступними архівними документами, я вибрав фактаж, який мені здався найбільш цікавим. Справа в тім, що 1918-1921 роки, коли академія лише намацувала свої шляхи розвитку, вона проходила тяжкі випробування через нестабільність влади, а у 20-30-х роках відчула страшні кадрові репресії та свідомі фальсифікації через боротьбу з «буржуазними націоналістами» та вилучення з історичних подій гетьмансько-петлюрівського періоду. На багато років була змінена навіть дата заснування академії, оскільки радянський режим не міг змиритися з її нерадянським походженням, а з історії надовго “зникли” десятки славних імен і серед них, нагадаю, така неперевершена світова зірка, як Лев Васильович Шубніков.

Білі плями у житті академії почали ліквідуватися лише наприкінці 80-х років – періоду демократизації і гласності, а весь процес набуття Україною незалежності, хоча для пошуків і встановлення істини досі відкриті, як це не прикро, не усі можливі спецховища.

Особливо складно знаходити подробиці, тобто документальні свідчення, про існування академії у 1918-1921 роках, позаяк нема достатньої кількості архівних матеріалів – часто вони цілеспрямовано знищувались черговою владою, яка приходила на зміну попередній, а інколи деякі вчинки і дії фігурантів подій спиралися лише на домовленості, тому надійних документальних свідчень просто нема, хіба щось можна знайти у щоденниках або спогадах, проте далеко не усі дійові особи їх залишили. Можна лише без великого перебільшення відверто заявити, що академія народжувалася у муках і багато чого за своє вже не коротке життя пережила.

Основна частина

Якщо хоч трохи зануритись в нашу історію, то виявляється, що ідея про певну координацію роботи тих, хто професійно займався розумовою діяльністю, виникла набагато раніше, ніж вона втілилася у будь-які організаційні норми. Ця ідея не була, звісно, новою, бо було добре відомо, що у Європі та й у Російській імперії такі люди, зокрема вчені, знаходили собі місце під дахом академій наук, бо університети у ті часи погрузли, головним чином, у теологічних проблемах і справжні наукові дослідження в них по суті не здійснювались. В академіях, навпаки, на передній край виносило саме вивчення законів навколишнього світу і їх – академій – на рубежі ХУІІІ-ХІХ віків було вже чимало.

Організувати щось на кшталт академії, тим більше національної, а тоді це, насамперед, означало україномовної, в Україні було фактично заборонено. По-перше, в царській Росії не було окремої адміністративної одиниці під назвою Україна, хоча українці заселяли великі території і по правому, і по лівому берегах

Дніпра, а також східні та південні губернії; по-друге, їхня мова, принаймні друкована, і взагалі будь-який український рух після відомого Емського указу 1876 року, були під суворорою заборонаю. Тому не викликає подиву, що перші паростки на шляху до створення окремої української академії визрівали поза межами Російської імперії, в Галичині, що входила до Австрійсько-Угорської імперії, де також жили етнічні українці, які могли розмовляти на рідній мові, а тому умови для їхньої наукової діяльності були кращими.

Оскільки надії на своє самовизначення, а також легалізацію усього українського плекало багато діячів культури – письменників і гуманітаріїв, певне їхнє об'єднання розпочалося у середовищі історико-мовознавчої інтелігенції. Саме вона у грудні 1873 року створила у Львові Літературне товариство імені Шевченка, що у 1892 перетворилося на Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), яке у 1897 році на році очолив відомий літературознавець, історик і громадський діяч Михайло Сергійович Грушевський.

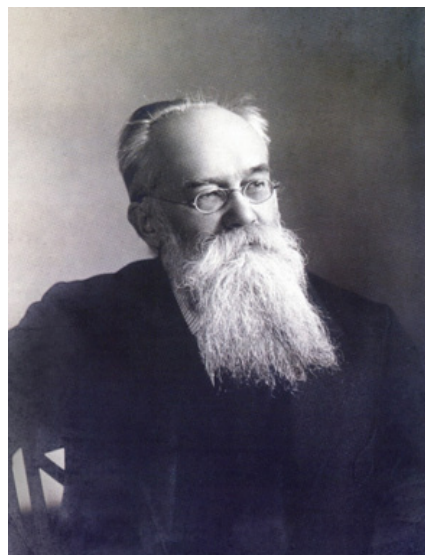

Рис. 1 – Фото Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934).

На це товариство він глянув трохи ширше, зрозумівши, що на його основі може вирости академія, тому до нього треба долучити усіх україномовних інтелектуалів. За його участі

наукова за оголошеною назвою, але в цілому гуманітарно-спрямована громадська організація перетворилася на системно дослідницьку. Як це не дивно, воно існує дотепер і, більше того, члени нашої академії взагалі і нашого відділення зокрема є серед теперішнього його керівництва. Не буде зайвим сказати, що членами НТШ були такі світила, як А. Айнштайн, Д. Гільберт, М. Планк та багато інших.

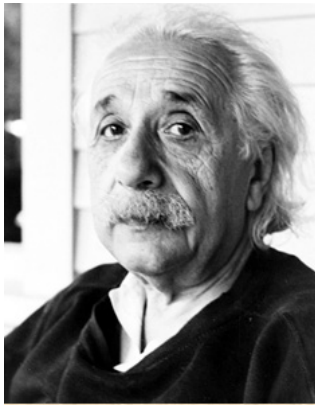

Рис. 2 – Фото А. Айнштейна, Д. Гільберта, М. Планка.

Цікаво також, що з моменту свого створення НТШ за прикладом існуючих на той час академій було чітко структуроване, включаючи три секції – історично-філософську, філологічну і математично-природознавчо-медичну.

Попри таку формальну різноманітність, треба зауважити, що від моменту заснування діяльність НТШ як, значною мірою, національно-культурологічної інституції відбувалася під неусипним наглядом поліції, що, звичайно, не сприяло його роботі, особливо у сфері поширення української думки та української культури. Щоб мати хоч якусь державну підтримку, товариство робило також спроби створення Української магілянсько-мазепинської академії наук і навіть розробило її статут, але далі розмов справа не пішла, бо необхідного законодавчого акту добитися не вдалося.

Що ж далі? Далі можна виділити ще один до академічний організаційний період, який спровокували революційні події у Росії початку ХХ століття, насамперед 1905-1907 років, коли в ній активізувалося загально-громадське національне життя, і той же М. С. Грушевський вже у Києві, тобто фактично на теренах Російської імперії, весною 1907 року створив Українське наукове товариство (УНТ), поляризоване передовсім на гуманітарні напрями. Воно також мало структуру, що практично зразу складалася з чотирьох секцій – історичної, філологічної, медичної і природничої.

З моменту створення його головою, не залишаючи керівництва НТШ, був М. С. Грушевський. Члени УНТ були або переважно громадськими діячами, або разом з тими чи іншими дослідженнями вели в університетах викладацьку роботу. Роль УНТ полягала у сприянні їхньому безпосередньому спілкуванню, координації роботи або підготовці різних петицій до уряду. Хочемо ми це визнати або ні, подібна робота, тією чи іншою мірою, теж заклала фундамент для створення україно-спрямованої академії наук, але якось не складалося. Попри, здавалося б, і прості і безпечні для імперії задачі – розвиток науки

і культури, діючий Столипінський циркуляр 1910 року забороняв навіть УНТ як організацію націоналістичного характеру. Зокрема, неможливо було щось друкувати українською, не кажучи вже викладати. В результаті, УНТ припинило видання своїх Записок у Києві, хоча наукові праці, як це не дивно, виявилось можливим друкувати у Москві.

Широко відомо, що дуже скоро після лютневої революції, 16 березня 1917 року, у Києві почалося формування Української Центральної Ради (УЦР) – нового представницького органу майбутньої незалежної України, яка обрала М.С.Грушевського своїм головою, а вже 29 березня 1917 року на Загальних зборах УНТ під його головуванням вкотре було порушене питання про створення Української академії наук (УАН) і знову поставлена задача розробки її статуту. Більше того, була утворена Комісія з 12 осіб, яка через цілу низку причин, викликаних політичною нестабільністю, так і не змогла зібратися, аби розпочати свою роботу. В принципі, це природно, бо можна лише уявити, яким буремним і неспокійним був той час, коли усе вимірювалося не роками чи місяцями, а часто днями, що приносили у життя пересічних українців нові потрясіння і неочікувані зміни.

Справді, слідом за жовтневим переворотом у Санкт-Петербурзі, 7 листопада 1917 року у Києві було оголошено про заснування Української народної республіки (УНР) як національно-автономного утворення у складі федеративної Росії. При цьому серед членів уряду УНР були й ініціатори створення УАН, а їхній лідер – голова УНТ М.С.Грушевський – залишався головою УЦР. Звичайно, що робота з реалізації проекту УАН на певний час відійшла на другий план. Тим більше, що УНР проіснувала лише кілька місяців, оскільки 29 квітня 1918 року за підтримки Німеччини відбувся державний переворот, результатом чого був прихід до влади Павла Скоропадського, який, проголосивши себе Гетьманом, очолив Українську Державу – так званий гетьманат, де усі діячі УНР були вимушені перебувати на нелегальному становищі.

Рис. 3 – Фото Павла Петровича Скоропадського (1873-1945).

Важко сказати, як так сталося, що у політичній турбулентності того часу ідея створення академії з доволі розрізнених представників наукової громадськості не тільки не завмерла, а відродилася з новою силою і фактично ініціативно була створена ще одна Комісія по заснуванню УАН, яку очолив видатний вчений академік Російської академії Володимир Іванович Вернадський, який на

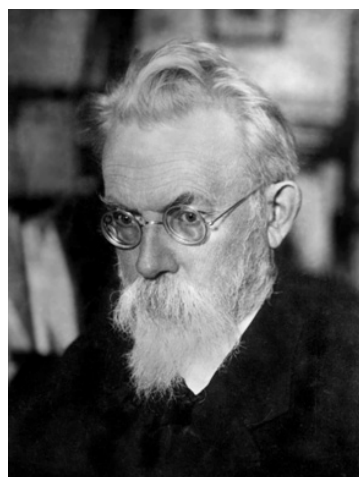

Рис. 4 – Фото Володимира Івановича Вернадського (1863-1945).

той час був попечителем київської учбової округи і тому відносно часто відвідував Україну. А чому не М. С. Грушевський, який на

віть у підпіллі збирав товаришів для обговорення питання заснування Академії на базі УНТ? Та тому, що він був у жорсткій опозиції до гетьманату взагалі і Гетьмана зокрема, вважаючи і його, і очолюваний ним режим незаконними самозванцями.

Комісія, про яку йдеться, була сформована на пропозицію історика Миколи Прокоповича Василенка – на той час, що

Рис. 5 – Фото Миколи Прокоповича Василенка (1866-1935).

досить важливо, міністра освіти і мистецтва Української Держави, тобто члену уряду, який узгодив з Гетьманом ідею про започаткування УАН і якого, якщо бути справедливим, необхідно віднести до однієї з ключових фігур у цьому питанні. На жаль, документів практично нема і окремі деталі тих далеких подій та зміст деяких перемовин можна знайти лише у щоденниках В. І. Вернадського, звідки можна дізнатися, що у 12 травня 1918 року він був запрошений до Міністерства народної освіти, де йому і було запропоновано увійти до Комісії з підготовки законопроекту про заснування УАН. Більше того, саме М. П. Василенко запропонував йому очолити не тільки Комісію, а й майбутню академію, від чого останній в принципі не відмовився. Пропозиція його зацікавила, бо після візиту до міністерства, В. І. Вернадський у щоденнику, зокрема, занотував: «Все больше вдумываюсь в создание большого научного цен-

тра в Киеве... Даже если не удастся провести – надо проводить. ... Не надо знать результат, а надо знать, что хочешь получить.»

З цих слів видно, що, на перший погляд, все виглядало, як майже авантюра, і ніхто толком не знав, чим вона може закінчитися. До певної міри, примарною гарантією успіху були слова М. П. Василенка, що як перша особа і освічена людина Гетьман добре уявляє, які державотворчі заклади мають уособлювати незалежну країну, тому гаряче підтримує думку щодо організації УАН, хоча свідомий того, що створення академії є коштовним для будь-якої держави задумом.

Безперечно, наш обов'язок віддати належне Павлу Скоропадському – дуже суперечливій і неординарній людині, оскільки, в першу чергу, від його позиції залежало бути чи не бути академії. Ми маємо визнати, що він проявив глибоке розуміння її необхідності, постійно цікавився, як просуваються справи, неодноразово допомагав у розв'язанні фінансових проблем, обіцяючи, що утримання академії візьме на себе Українська Держава. Навряд чи хто зможе заперечити, що академія наук – мабуть, єдине творіння останнього Гетьмана України, що стало не тільки історичним фактом, а й з того часу визначало її цивілізаційний поступ при всіх владах.

З самого початку В. І. Вернадський активно включився у роботу, зустрічався з різними людьми, узгоджував їхні погляди, які часом виявлялися неоднаковими, а нерідко й протилежними. Серед його співрозмовників були майбутні академіки історик Дмитро Іванович Багалій, літературознавець Володимир Степанович Іконников, історик Орест Іванович Левицький. Погодившись нести тягар організатора, він планував залучити до формування УАН багато людей, причому не тільки з Києва, а й з інших міст і регіонів України – Харкова, Одеси, Катеринослава, Криму, а головне – хотів запросити до Комісії М. С. Грушевського, хоча той і перебував в опалі. Таке бажання було, зокрема, викликане і тим, що як свідчить міністр закордонних справ гетьманського уряду Дмитро Іванович Дорошенко, кола, що опікувалися справами формування

УАН, її першим президентом не хотіли бачити нікого іншого, окрім М. С. Грушевського, якого вважали єдино достойним цієї високої місії. Додам, що заради успішності кінцевої мети проти такого призначення не виступали ані сам Гетьман, ані В. І. Вернадський, але М. С. Грушевський без коливань категорично відхилив пропозицію, бо жодної посади з рук П. Скоропадського діставати не бажав.

У щоденнику В. І. Вернадського є така подробиця: під час їхньої зустрічі М. С. Грушевський не лише відмовився від участі у Комісії, а й закликав самого В. І. Вернадського жодним чином не співробітничати з гетьманом. Натомість, така точка зору сприйнята не була, і В. І. Вернадський продовжив свою цілеспрямовану організаційну роботу без М. С. Грушевського.

Цікаво звернути увагу, що розмова цих двох крупних вчених і унікальних індивідумів виявила певні розбіжності у їхніх поглядах щодо базисних принципів і напрямів роботи майбутньої академії. Крім того, у даному випадку проявилася роль особистості в історії.

Скажімо, В. І. Вернадський як природник з світовим кругозором уявляв академію у вигляді, насамперед, повноцінної наукової структури європейського типу, яка, спираючись на державну підтримку, займається переважно природничими і соціально-гуманітарними дослідженнями і в якій питання самосвідомості українців як титульної нації або мовно-етнічні та культурологічні проблеми, якщо не другорядні, то, принаймні, не є головними, хоча не заперечував важливості української освіти і необхідності визнання українців як окремого народу, що взагалі-то суперечило офіційній точці зору тимчасового уряду. При цьому, якщо відслідковувати його записи, то він не дуже охоче підтримував розмови і щодо можливого проголошеного УЦР відокремлення України від Росії, а також курсу на швидку українізацію. Та й в організації УАН він спочатку бачив створення регіонального відділення РАН, проте ближче познайомившись з наявними науковими силами в Україні, перейшов на позицію існування

УАН як незалежної і самодостатньої наукової одиниці.

Історик і справжній патріот М. С. Грушевський, навпаки, виходячи з конкретної ситуації, а також багатого на трагічні події життя українського народу, хотів вибудувати таку інституцію, яка питання українізації свого народу і своєї країни розглядає як найголовніші, оскільки багатомісячне їхнє перебування у складі імперії, що несамовито викоринювала усе українське, багато у чому призвело до втрати Україною своєї власної ідентичності. Тому, вважав він, а разом з ним і значна частина провідних членів УНТ, академія має існувати на засадах недержавної громадської організації і бути в авангарді відновлення самобутності та національної гордості української нації. Іншою мовою, гуманітарні напрями, тобто історія України, її мистецтво, мова, література, народне життя, етнографія тощо повинні в діяльності академії домінувати. Крім того, серед природників як представників наук, що мають інтернаціональний характер, він майже не бачив “ширих українців”, що для нього було принциповим. Не була також йому до вподоби і висловлена В. І. Вернадським готовність у разі необхідності запрошувати до майбутньої академії російських вчених, якщо мова йде про підсилення або започаткування напрямів, на яких Україна не мала готових кадрів.

Мушу зізнатися, що багато років я сам як продукт суто радянського виховання був переконаним ортодоксом, який не поділяв таких поглядів, і всіляко був на боці В. І. Вернадського. Тепер же до мене дійшло, як глибоко розумів ці проблеми М. С. Грушевський, оскільки і рівно через століття, проблема українізації України є чи не нагальнішою серед усіх інших, хоча, припускаю, з такою оцінкою погодяться далеко не усі. Я б тільки скористався думками В. І. Вернадського щодо Європи і дозволив би собі сформулювати це трохи інакше: найголовнішою сьогодні мені видається проблема українізації України при збереженні її європеїзації, або, якщо хочете, проблема європеїзації України при посиленні її українізації. Коли б нам вдалося знайти пра-

вильний баланс між цими двома сторонами її цивілізаційного просування вперед, воно, впевнений, значно прискорилося б. І роль академічної спільноти у його пошуку, будучи визначальною, не може бути перебільшена. Це звісно, не означає, що я відстоюю позиції розвитку академії як переважно гуманітарного центру. Ні, я лише хочу підкреслити, що проблема свідомого, підкреслюю – свідомого, українського патріотизму – і проблема чимала – безумовно, продовжує існувати в нашій країні. М. С. Грушевський, на відміну від багатьох з нас, не тільки це розумів, а й відчував.

громадянської національної ідентичності рівноцінна відсутності свободи – головній, що добре відомо, умові успішного розвитку самої науки, яка сприяти відповідним процесам може, але не спроможна їх замінити.

Повертаючись до створення академії, зазначу, що незважаючи на певну різницю у політичних уподобаннях її членів, Комісія на чолі з В. І. Вернадським сумлінно працювала. До неї увійшли: згаданий вище Д. І. Багалій (Харків), біолог Микола Феофанович Кащенко (Київ), філософ Богдан Олександрович Кістяківський (Київ), фізик Йосип Йосипович

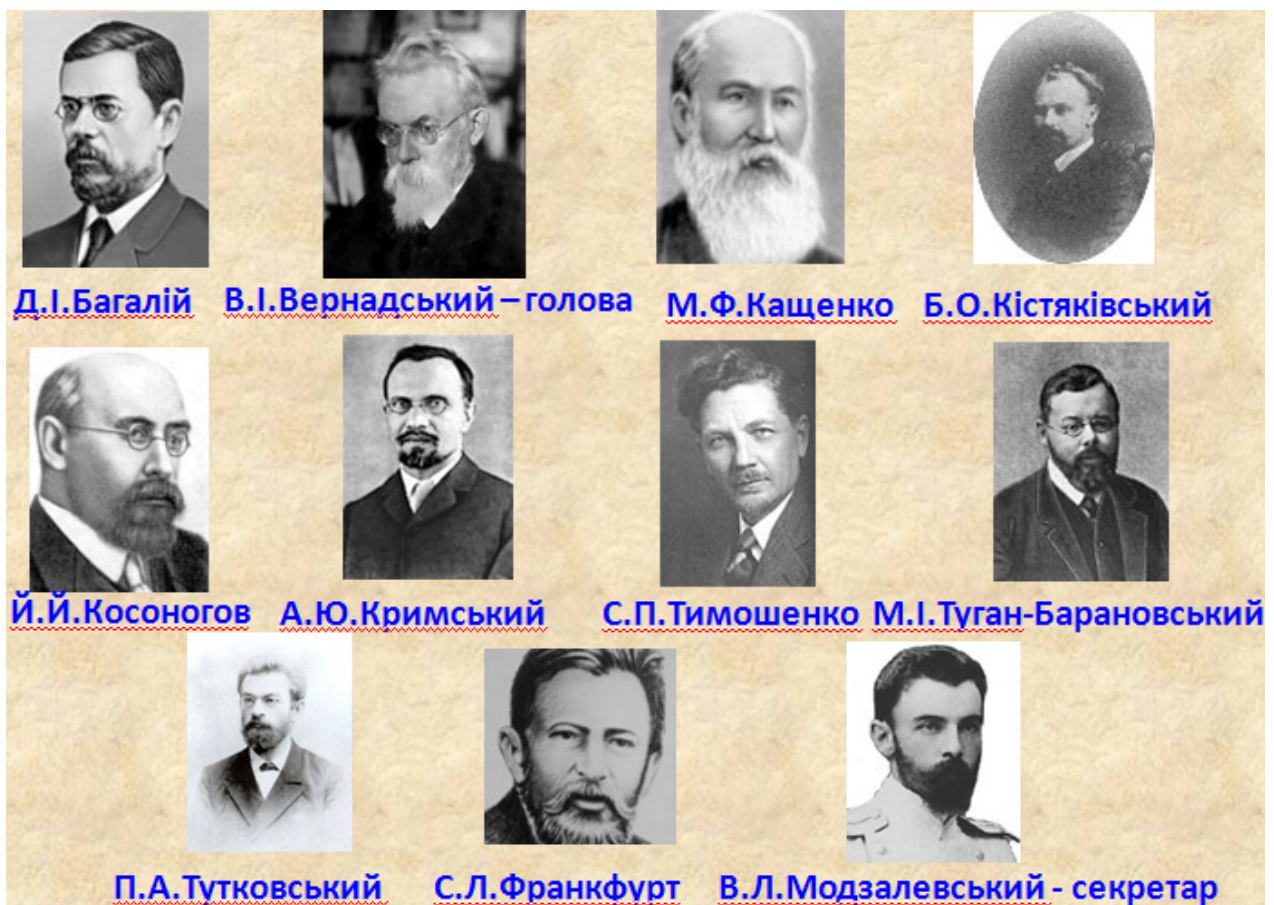

Рис. 6 – Фото членів Комісії.

Хоча навряд чи він припускав, що ця проблема настільки живуча. Як на мене, це можна пояснити тим, що формування ідентичності не підмінять ані економіка, ані наука чи боротьба з корупцією або будь-якою ідеологією. Водночас, відсутність справжньої

Косоногов (Київ), славіст Агатангел Юхимович Кримський (Київ), механік Степан Прокопович Тимошенко (Київ), економіст, міністр в уряді УНР Михайло Іванович Туган-Барановський (Київ), геолог Павло Аполлонович Тутковський (Київ), який представляв УНТ,

агробіолог, теж міністр Соломон Львович Франкфурт, а також деякі інші, менш відомі широкому загалу, особи, переважно з Київського університету; секретарем Комісії був обраний історик Вадим Львович Модзалевський (Чернігів). А хто ж, крім М. С. Грушевського, відмовився? Їх теж було досить: згаданий вище В. С. Іконников, історик Володимир Миколайович Перетц, фольклорист Микола Федорович Сумцов, хоча відмова не завадила їм у подальшому стати академіками, а також доволі велика кількість представників львівського осередку НТШ.

Проте це не позначилось на роботі Комісії, яка засідала у будинку Міністерства народної освіти УНР на Бібіковському бульварі, 14 (тепер бульвар Шевченка, 14) і у липні-вересні 1918 року провела 23 засідання, чому сприяв відносний політичний спокій. На них уточнювалася та поглиблювалася концепція розбудови академії, запропонована В. І. Вернадським під час його виступу на першому засіданні Комісії. У наступних гарячих обговореннях охоплювалося велике коло питань – від заснування профільних інститутів і кафедр з їхніми штатами до придбання земельних ділянок і друкарень. Все це свідчить про справжню серйозність намірів організаторів створити дійсно корисну державі і працюючу на неї розгалужену науково-дослідницьку структуру міжнародного рівня. Як писав В. І. Вернадський «Государственное значение академии создается её влиянием на подъем производственных сил страны и человека в Украине». Він же запропонував поділ академії на чотири відділи – історико-філологічний, фізико-математичний, економічно-юридичний і прикладного природознавства. Свою роботу Комісія завершила 17 вересня.

Проекти основних документів, які мали бути поданими на затвердження Урядом, містили: «Законопроект про утворення УАН у м. Києві», «Проект Статуту УАН», «Проект штатів УАН», «Проект витрат УАН на період 1 жовтня 1918 р. – 1 січня 1919 р.». Першочерговими установами пропонувалося створення інститутів геофізики, фізики, прикладної механіки з лабораторією будівельних

матеріалів, Ботанічного і Акліматизаційного садів, а також бібліотеки.

Закон про створення самої УАН мав прийматися 19 жовтня на засіданні уряду. Але воно не відбулося через його відставку днем раніше! Тим не менш, новий уряд – і це той щасливий виняток, який демонструє гарну спадковість, – зберіг пропонування раніше пункт у своєму Порядку денному, а новий міністр освіти, до речі фізик за освітою, що став громадським діячем і урядовцем, Петро Януарійович Стебницький довів справу, розпочату його попередником

М. П. Василенком, до кінця, і 14 листопада 1918 року Павло Скоропадський своїм підписом скріпив ухвалений урядом «Закон про заснування УАН у м. Києві», а після дебатів щодо призначення чи обрання зупинився на першому варіанті та невідомо, за якими критеріями у списку з приблизно 30 претендентами залишив тільки 12 імен – по 4 на кожний відділ, що за Наказом по Міністерству народної освіти стали призначеними академіками УАН. Таке сталося лише раз, і подібні призначення УАН більше ніколи не використовувала. І хоча відповідний перелік неодноразово оприлюднювався, нагадаю прізвиська тих, хто до нього потрапив першими:

Багалій Д. І. (історично-філологічні науки);
 Вернадський В. І. (фізико-математичні науки) – член УНТ;
 Кащенко М. Ф. (фізико-математичні науки);
 Косинський В. А. (соціальні науки);
 Кримський А. Ю. (історично-філологічні науки) – член УНТ;
 Левицький О. І. (соціальні науки) – член УНТ;
 Петров М. І. (історично-філологічні науки) – член УНТ;
 Смаль-Стоцький С. Й. (історично-філологічні науки) – член УНТ;
 Тарановський Ф. В. (соціальні науки);
 Тимошенко С. П. (фізико-математичні науки) – член УНТ;
 Туган-Барановський М. І. (соціальні науки) – член УНТ;
 Тутковський П. А. (фізико-математичні науки).
 За Законом про УАН вона складалася з

трьох відділів: I – історико-філологічного, II – фізико-математичного і III – соціальних наук, що, до певної міри, схоже на сучасні секції. Статутом УАН проголошувалася найвищою українською науковою установою, яка, крім загальних наукових завдань, ставить на меті вивчення минулого і сучасного України, української землі та її народу. Усі видання академії мали друкуватися українською або за бажанням автора однією з іноземних мов, до яких були віднесені англійська, італійська, німецька, французька і латинь. Як бачимо, усе звучить так, буцімто написане прямо сьогодні і з чим важко не погодитись.

Те, що Академія наук стала реальністю, можна вважати великим чудом, якщо придивитись, у яких, дуже м'яко кажучи, несприятливих історичних умовах – фактично неперервному хаосу – це відбувалося. Спробую нагадати, як кажуть, телеграфно: Українська держава тріщала по швах, і восени 1918 року Гетьман відчував великий супротив своєму правлінню як ззовні країни, так і всередині. Якщо мати на увазі перше, то внаслідок поразки у Першій світовій війні його припинила, а простіше – не могла, підтримувати Німеччина, позаяк переможці – країни Антанти, де фактично у Східній Європі заправляла Росія, не визнавали незалежності України та були на боці Білого руху. У питанні протидії існуванню незалежної України усі вони були єдиними. Якщо ж друге, то створений як супротив гетьманату Український національний союз провів 13 листопада з'їзд, на якому сформував Директорію – вищий орган державної влади у ще не відтвореній УНР і оголосив повстання проти Гетьмана. У день підписання Наказу про створення УАН він видав Грамоту «До усіх українських громадян», якою повідомлялося, що Україна федералізується з найбільшовистською Росією, та затвердив новий склад Уряду. Тим самим П. Скоропадський робив спроби утримати владу, хоча у цей же день, тобто 14 листопада, у Києві почав роботу інший антигетьманський орган – Український революційний комітет, що також узяв курс на міське повстання, яке, як тепер вважається, було значною мірою ініційоване

саме Грамотою про зближення Української Держави з Росією. В результаті, рівно через місяць, 14 грудня, Гетьман відрікся від влади, а війська Директорії зайняли практично усю територію України.

Ще більше дивує, як фактично існуюча лише на папері академія у цьому вирі подій не розгубилася і, скориставшись тим, що 22 листопада одна з центральних газет того часу, «Державний вісник», сповістила про підписаний Закон, завдяки чому він набрав чинності, 24 листопада у присутності публіки провела своє урочисте відкриття, а три дні потому, 27 листопада, тобто ще за влади Гетьмана, що швидко слабнула, оголосила і зібрала у Києві перші установчі Спільні збори, які проходили у будинку на вул. Ярославів Вал, 36, де знаходилося УНТ, і в яких взяло участь 8 з 12 призначених її дійсних членів. Вони, у свою чергу, таємним голосуванням одноголосно обрали В. І. Вернадського – Президентом-головою, Д. І. Багалія – віце-президентом, а А. Ю. Кримського – Неодмінним секретарем УАН, про що у той же день уряду, який, до речі, встиг виділити академії певні кошти, доповів академік О. І. Левицький.

Саме тому, як мені здається, 27 листопада, коли остаточно і успішно завершилися необхідні процедурні заходи, має всі підстави визнаватися днем справжнього народження УАН як державно-визнаної та організованої за оговореними у спеціальному документі – Статуті – правилами структури.

Тоді ж, у листопаді, головою II відділу був обраний М. Ф. Кащенко, який у своєму виступі, зазначивши, що «спроба закласти такий відділ робиться вперше і структура УАН тим самим відрізняється від європейської...», через фінансові труднощі запропонував обмежитись трьома природничими інститутами – геодезичним, фізичним і прикладної механіки. І вже через два дні, 30 листопада, останній з на чолі С. П. Тимошенко розпочав свою діяльність, якій днями теж виповнилося 100 років.

Відновлення УНР актуалізувало проблему налагодження стосунків з її керівництвом, тому 16 грудня, через день після повалення

гетьманату, В. І. Вернадський зібрав Спільні збори УАН, на яких була сформована делегація для зустрічі з головою Директорії, відомим українським письменником Володимиром Кириловичем Вінниченком. Вона відбулася 28 грудня, на якій той запевнив, що незважаючи на «гетьманське» походження, уряд збереже і підтримає УАН, хоча попросив підвищити в ній статус української мови, пообіцявши також задовольнити прохання щодо надання приміщень.

Але не все було так безхмарно, оскільки затверджена розписом Гетьмана академія не сприймалася частиною провідних українських інтелектуалів з УНТ, очолюваного М. С. Грушевським, який вже 2 січня 1919 року зібрав збори, де закликав не визнавати створену УАН і приступити до її розбудови заново. Можна дивуватись, але його авторитет голови тут не спрацював, і УНТ цей заклик не підтримало, погодившись лише на певні зміни у Статуті (наприклад, вимогу до усіх новообраних академіків присягати на вірність УНР при обов'язковому їхньому володінні українською мовою, а також ведення на ній усього діловодства). Була проголосована і пропозиція щодо дообрання складу, бо призначені Гетьманом члени УАН не викликали довіри. У цей же день проект Статуту з правками УНТ був переданий до Директорії, яка вже наступного дня, тобто 3 січня, його схвалила, а УАН впродовж поточного року поповнилась чотирнадцятьма новими членами.

Втім, на цьому перипетії 1919 року не скінчилися, бо влада продовжувала змінюватися, як у калейдоскопі, за чим встигнути було неможливо, тому академія обрала для себе, може не дуже політично гнучкий, проте, мабуть, єдино прийнятний на той час шлях свого самозбереження – визнання і толерантне співіснування з будь-яким режимом у державі.

Напевно, тому, коли у січні 1919 року дні УНР були вже полічені і Директорія вимагала евакуації академії, вона, попри ймовірну небезпеку, не погодилась, а її Спільне зібрання від 25 січня одностайно прийняло Ухвалу, що головна наукова організація країни має залишатись у

Києві, щоб неперервно вести свою, необхідну для народу, культурно-освітню роботу. Цей настрій достатньо виразно висловив один з членів Комісії В. І. Вернадського, що був обраний до лав академії у 1922 році, Й. Й. Косоногов: «Перед Україною стоїть невідкладне завдання культурного, економічного і промислового розвитку, і ніякі витрати й матеріальні жертви, які ведуть до розв'язання цього завдання, не можуть уважатися великими, бо народ, діставши знання, поверне витрачене на нього з надлишком.»

На початку лютого 1919 року владу у Києві захопили більшовики, і на черговому Спільному засіданні УАН від 12 лютого, який радянська історіографія багато років видавала за день начебто істинного заснування УАН, А. Ю. Кримський повідомив, що 10 лютого він разом з В. І. Вернадським були на прийомі у Наркома освіти, випускника хімічного факультету Київського університету, В. П. Затонського і той запевнив, що УАН збереже статус вищої наукової установи, отримає належне фінансування і допомогу у практичному здійсненні науково-дослідних робіт. Першим актом нової влади був Наказ від 11 лютого про передання у власність УАН будинку дівочого пансіону графині Явдохи Василівни Левашової – дружини київського генерал-губернатора першої половини ХІХ століття, який чудово зберігся і де з того часу знаходиться резиденція президента академії, а наразі працює її Президія. Проте фактична передача відбулася лише восени за короткої денікінської навали. До речі, саме тоді на фронтоні цього будинку вперше з'явилася, хоча білогвардійці її зірвали, вівіска «Українська академія наук». Між іншим, проблема своєчасного виконання прийнятих владою рішень супроводжувала і виділені кошти, бо відповідні документи підписувались вчасно, але УАН місяцями не могла отримати готівку у банках.

Сподіваюсь, мене зрозуміють, якщо я ще раз відхилиюсь від, образно кажучи, однобокого викладу історії академії і знову зверну увагу на ті жахливі обставини, у яких відбувалося її становлення. Я сказав, що більшовики взяли Київ на початку 1919 року. Але

це лише півправди, бо так бачиться історія, якщо її викладати на основі сучасних поглядів. Вона, як легко впевнитись, спирається на події, що мали місце, головним чином, у західній і центральній частинах самостійної України.

Проте одночасно і майже незалежно жила своїм життям, теж насиченим непередбачуваністю, південно-східна частина України, де йшли процеси, що вибудовували альтернативну, або дуальну до першої, історію, тільки яку і вивчали у радянській школі. Ця історія будувалася і акцентувалася на зовсім інших подіях, що також мали місце: наприклад, що 25 грудня 1917 року у Харкові під проводом більшовиків відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який досить широко представляв різні верстви, головним чином неможливого, населення і який призначив свій український уряд, визначивши це місто столицею, що, до речі, проіснувало у її статусі до 1934 року.

Звичайно, між різними українськими урядами виникло протистояння, а коли говорити прямо, то, здається, не буде перебільшенням стверджувати, що наприкінці 17-го року фактично розпочалася україно-більшовицька війна, яка з перемінним успіхом тривала кілька років. За більшовиками, і це правда, були мільйони пересічних людей, які гучними марксистськими гаслами тисяч агітаторів від повсюдно маючої свої осередки РСДРП(б) про щасливе комуністичне майбутнє робочих і селян на чолі з об'єднаним світовим пролетаріатом були втягнуті у криваву громадянську війну. У цих закликах не було нічого національного – лише інтернаціональне, що тепер зветься глобалістичним, але вони були привабливими і підбадьорливими обіцянками щодо всепереможної класової справедливості, яку твердо гарантує диктатура пролетаріату. Зрозуміло, що більшовики теж не сприймали незалежної від матінки-Росії України, хоча вели свою хитру «федеративну» гру. І про академію вони, звісно, не згадували, бо існувала потужна імперська Російська академія наук, якої для майбутньої цілісної країни, напевно, було досить.

Спроб оголосити Радянську владу по всій території України було, як ми знаємо з істо-

рії, три, і остання від 10 березня 1919 року виявилася такою, яка назвала Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР) зі столицею у Харкові єдиною, що представляє Україну. А підписавши договори з Російською і Закавказькою Федераціями, а також Білоруською Республікою, вона придбала ознаки окремої держави, у якій керівною силою визнавалася КП(б) України, що тоді налічувала біля 4500 з менше, ніж 2%, українців.

На відміну від УСРР, УНР взагалі та Директорія зокрема відстоювали тільки національні цінності, що хоча і спиралися на загальнолюдські, дбали не про світову революцію, а про корінне українське відродження, і теж мали безліч прибічників, але у ті доле-носні роки, на жаль, програли.

Скоріше за все, називати це поразкою не годиться – так склалися строкаті історичні та політичні обставини, коли доля України вже не вперше вирішувалася за її спиною. Тим не менш, і УНР, і Українська Держава стали яскравими фактами української історії, в яких українці недвозначно заявили як про свої волелюбні мрії, так і свої історичні наміри. На цей же період припало і створення УАН, яку, що, безумовно, не є тривіальним, так чи інакше визнавали усі супутні влади, включаючи радянську, і яка перші контакти з останньою встановила вже взимку 1919 року, про що було сказано раніше.

Повертаючись до історії, зауважу, що незважаючи на оголошення про владу по всій Україні, у серпні більшовики Київ не втримали і він перейшов під прапори добровольчої білої армії, яка мала на меті повернення однієї і неподільної імперії. Тієї ж осені будь-яка державна підтримка академії була повністю припинена, і вона ледь виживала, завдяки допомозі українських громадських просвітницьких установ, які робили невеликі внески на рахунки УАН. У цей період В. І. Вернадський двічі їздив до Ростова-на-Дону, де на пряму звертався до генерала А. І. Денікіна з проханням допомогти збереженню академії та передбачити для неї хоча б скромний бюджет, але триваюча громадянська війна не дозволяла виконувати жодні домовленості або

обіцянки. Тому життя УАН, що перебувала у стані глибокої фінансової кризи та у значно скороченому за чисельністю складі, було парализоване, Спільні зібрання не скликалися, а отже теж припинили свою роботу.

Натомість, війна не затихала, і у перших числах грудня 1919 року білогвардійці були вибиті з Києва загонами червоної армії. А вже 19 грудня Спільні збори УАН засвідчили повагу до радянської влади, хоча вона, протримавшись у Києві десь півроку, якось проявити себе стосовно академії у ці місяці не встигла, оскільки влітку 1920 року місто знову опинилося під владою УНР, підтриманою військами Польщі. Звісно, такі часті політичні зміни позбавляли академію будь-яких можливостей проводити свою послідовну дослідницьку і освітню роботу. Про це яскраво свідчить наступний факт: Звіт про діяльність УАН у 1920 році складений не був, бо ні про що було звітувати.

Доба митарств академії продовжувалася до приблизно 1922 року і, не в останню чергу, була викликана тим, що В. І. Вернадський таких аполітичних хитань академії, не поділяв і у грудні 1919 року до Києва з Ростова-на-Дону не повернувся, вирішивши переїхати до Криму, де він почав викладати у Таврійському університеті – нині його імені, а згадані грудневі збори внаслідок тривалої відсутності президента поклали його обов'язки на О. І. Левицького, який виконував їх до липня 1921 року, коли В. І. Вернадський офіційно попросив відставку. Тоді ж президентом обрали М. П. Василенка, але радянська влада, що взимку знову відновилася в Україні, людину, яка працювала в уряді УНР, схвалити, звісно, не схотіла, і 27 березня 1922 року на цю посаду обрали О. І. Левицького. Проте президентська кампанія на цьому не скінчилася, бо у травні він пішов з життя, і лише 12 червня того ж року президентом, який пропрацював на цій посаді шість років був, нарешті, обраний В. І. Липський, ботанік за фахом. А от Неодмінним секретарем весь цей час, аж до 1928 року, залишався А. Ю. Кримський, на чийх плечах лежала уся поточна оргробота, з якою він чудово справлявся.

За всіма ознаками радянська влада ставилася до УАН доволі прихильно, розглядаючи її як державну структуру, через яку можна контролювати усі наукові сили країни, і визначивши Наркомат освіти, що знаходився у Харкові, тією урядовою структурою, куди академія могла б звертатися зі своїми потребами. При цьому його апарат робив окремі спроби перебудувати роботу розташованої у Києві «буржуазної» УАН, Статут якої продовжував бути по суті «гетьманським». Але під тиском Наркомату він зазнав змін, після чого 14 червня 1921 року був затверджений Раднаркомом УСРР. За ними академія ставала Всеукраїнською, отримавши назву ВУАН.

Торкнувшись нової назви, принагідно нагадаю, що таку процедуру академія проходила ще тричі, послідовно стававши:

Академією наук УРСР – з 21 квітня 1936 року;

Академією наук України – з 13 грудня 1991 року;

і, нарешті, Національною академією наук України, яка є правонаступницею усіх попередніх, – з 22 березня 1993 року.

Як засвідчила грядуща історія, перейменування тягло за собою не тільки зміну вивіски на фасаді. Так, ВУАН, зберігши статус вищої державної наукової установи країни, втратила свою незалежність, оскільки була підпорядкована одному з управлінь Наркомату освіти – так званій Головнауці, яка отримала право здійснювати нагляд за роботою академії та її членів. При цьому новий керівний орган – Рада академії – мав включати не лише академіків, а й представників Наркомату освіти, який до того ж наполегливо вимагав від ВУАН злитися з УНТ, що було здійснено у 1921-1923 роках через процедуру виборів. Зауважу, що вони до 1930 року були щорічними і на них дійсними членами (з 1924 року й членами-кореспондентами) обиралися не тільки достойні члени УНТ, як, скажімо, М. С. Грушевський, який значно підсилював історико-філологічні дослідження I відділу, а й поступово складалася порочна практика обрання до неї партійних функціонерів та представників державних органів влади. Назву

для прикладу окремі прізвища: нарком освіти України В. П. Затонський, голова Держплану СРСР Г. М. Кржижанівський, партійний діяч Д. М. Мануїльський, марксист С. Ю. Семковський, голова уряду і нарком закордонних справ України М. О. Скрипник, нарком земельних справ України О. Г. Шліхтер та інші.

Навіть за таких умов не всі пункти нового Статуту дістали згоду, оскільки ряд академіків вважав, що за ним права ВУАН дещо звужуються, і відкидав прямі або непрямі звинувачення, буцімто її діяльність не є «клояльною до Радянської влади», а сама академія неспроможна «злучитися з робітничою і селянською масами», яких треба визволяти від темноти та нужди. По суті вже з початком діяльності академії у радянських реаліях, проявилось деяке протистояння її вільної за означенням наукової спільноти і адміністративного держaparату, що збереглося дотепер і що йде певними хвилями.

Якщо точніше, то перша ознаменувалася намаганнями Наркомату освіти об'єднати роботу вищої школи та академії. Зокрема, влітку 1921 року його Рада вищих учбових закладів вирішила провести всебічне обстеження УАН. Але академія змогла відбитися, довівши, що за своїм Статутом не належить до учбового закладу і підпорядкована лише верховній владі.

Проте ревізія була не відмінена, а лише зсунута і здійснена на початку 1922 року. В результаті, штати академії скоротилися майже у 5 разів: на перше півріччя 1923 року вони склали 126, а на друге – 117 осіб. До того ж, її фінансування як периферійної структури стало не централізованим, а місцевим і перейшло до Київського губфінвідділу, виявившись при цьому у рази менше вузівського. Виконання багатьох дослідних тем II відділу зупинилося, а з академії були вилучена і передана в інші відомства частина установ. З іншого боку, по всій країні повним ходом йшло утворення науково-дослідних кафедр, яких тільки в одному 1923 році у Києві було створено 26. Вони мали пряме фінансування від Наркомату освіти, хоча свою науково-дослідницьку роботу мали координувати з ВУАН.

І хоча час був для академії тривожний, вона наприкінці того ж року святкувала п'ятиріччя від свого заснування. Незважаючи на важкий стан і тривалий безлад, академіки визнали її роботу не даремною. Їхні думки про діяльність академії за перші роки гарно підсумовані А. Ю. Кримським: «Багато траплялося за ці 5 літ доброго і лихого. Та кінець кінцем, більше вийшло доброго. Добре вже й той факт, що пророблено роботи дуже й дуже багацько. Українська академія наук розвинулася у могутню, широку, справді всеукраїнську організацію, яка блискуче довела навіть перед усіма ворожими очима свою високу життєздатність та безмірну самовідречену працьовитість і здобула собі вселюдну і повсюдну пошану і в українського громадянства (хоча би й поза кордонами Радянської України), і навіть у чужинців-європейців».

На цьому розповідь про, мабуть, найтяжчі роки існування академії можна завершити. Щодо очевидних аналогій з сучасністю говорити не треба – всі їх відчують на собі, на своїй установі, на своїй академії, бо вона для нас усіх своя, як своїм є рідний дім, який ми боронимо і пробуємо зберігати подібно нашим великим попередникам. Мабуть, не зайвим буде лише додати, що чисто емоційно я продовжую уражатися, як кілька десятків переважно літніх і, здавалося б, влаштованих по життю інтелігентних людей, самостійно поклавши на себе певну місію, змогли вистояти і зберегти свою справу в умовах повної невизначеності, практично неперервних бойових дій всіх проти всіх і подій, одна іншої страшніших.

Здавалося б, у мирному часі, що наступив, академія могла спокійно працювати на благо країни. Фактично це і робилося, але, на жаль, мало що змінилося по суті, і отримуючи першокласні результати світового рівня – одні імена фізика Олександра Ілліча Ахієзера, математика Миколи Миколайовича Боголюбова, фізіолога Олександра Олександровича Богомольця, хіміка Олександра Ілліча Бродського, селекціонера Миколи Івановича Вавилова, генетика Сергія Михайловича Гершензона, механіка Олександра Миколайовича

Динника, етнографа Філарета Михайловича Колесси, математиків Михайла Пилиповича Кравчука і Миколи Митрофановича Крилова, фізиків Георгія В'ячеславовича Курдюмова і Олександра Ілліча Лейпунського, біохіміка Олександра Володимировича Палладіна, терапевта Миколи Дмитровича Стражеска, вченого-електрозварювальника і мостобудівника Євгена Оскаровича Патона, економіста Михайла Васильовича Птухи, офтальмолога Володимира Петровича Філатова, ботаніка Миколи Григоровича Холодного, зоолога Івана Івановича Шмальгаузена, фізика Лева Васильовича Шубнікова чого варті! – вона за окремим винятками майже завжди відчувала недружелюбне та несприятливе з моральної точки зору ставлення до творчих особистостей вищого владного кола, яке своїм безглуздим втручанням часто-густо не лише заважало працювати, а й не гидувало прямими репресивними методами боротьби з високо освіченим і тим самим некерованим в принципі інтелектуальним академічним середовищем.

За штучними звинуваченнями сотні членів академії і не тільки були заарештовані, а деякі страчені як «вороги народу», про що вже багато написано. Менше відомо, що Загальні збори 1936 року на вимогу партійних органів внесли до Статуту АН УРСР протиприродний для європейського академічного буття пункт про можливість позбавлення членів академії звань, якщо їхня діяльність буде визнана шкідливою. На цій підставі з складу академії у 1936-1938 роках було виведено більше 20 осіб, звинувачених у контрреволюційній діяльності і дворушництві, серед яких були наші колеги О. Г. Гольдман і О. І. Лейпунський, а також перший Неодмінний секретар А. Ю. Кримський.

Водночас, головна довоєнна реорганізація академії відбулася двома роками раніше, у 1934 році, коли вона зазнала не тільки перейменування, а й через переїзд столиці УРСР до Києва була напряму підпорядкована Раднаркомом. Партійне і державне керівництво при цьому жорстко вимагало від АН забезпечувати виключно марксистсько-ленінський

супровід справи великої історичної ваги – перетворення селянської країни на індустріально розвинену. Само по собі, це гасло багатьма вченими сприймалося як дійсно достойне їхніх знань завдання, якби воно не поєднувалося з усе більшою централізацією та бюрократизацією, зменшенням ролі наукових лідерів, необхідністю виправдання тези про зростання класової боротьби та суцільну ідеологізацію нового знання, що поступово перетворювало академію на добре налагоджений інструмент тоталітарного суспільства. Як ми добре знаємо, на вимогу партії були розгромлені цілі наукові напрями, результатами яких академія могла б пишатися.

Треба при цьому бути об'єктивним: попри політичний і світоглядний тиск, невинувдані перекося у пріоритетах і спроби спрямовувати наукові пошуки у необхідному для соціалістичного будівництва руслі, держава, а фактично – ЦК КП(б)У, багато у чому допомагала в організації роботи академії, аби дістати від неї якомога більше користі. У 1930 році засновано аспірантуру, що позитивно позначилося на підготовці молоді до дослідницької діяльності. У 1927 році у Києві з'явилася монументальна споруда, у якій ми з вами зараз знаходимось, – за проектом архітектора Павла Альошина споруджено Великий конференц-зал академії, що став свідком майже всіх заходів, що проводилися нею, і серед них, зокрема, Загальні збори 27 вересня 1944 року, які розглянули проблеми післявоєнного відновлення народного господарства.

З січня 1934 року основною структурною одиницею в академії став інститут, і їхнє число помітно зросло, у тому числі за рахунок розформування кафедр і кабінетів; була припинена діяльність Ради академії, замість якої вищим органом стали Загальні збори, а керівництво поточною роботою покладалося на Президію академії; головне ж – у тридцяті роки приблизно у 20 разів зріс бюджет. Не можна також було не помітити, що технічні напрями, завдяки прямій прив'язці до промисловості, втратили певну самостійність, оскільки відповідні академічні дослідження мали підпорядкуватися завданням

п'ятирічних планів і узгоджуватися з Держпланом УРСР. В цілому ж, вони набули такої ваги, що для них було створено окремий відділ. Водночас, був ліквідований історико-філологічний відділ, частина його мовознавчих і літературознавчих установ закрита, а решта переведена до III відділу. І нікого не турбувало, що навіть роблячи великий внесок у зміцнення країни, наука в ній розвивається не за власними законами і внутрішньою логікою, а завдяки постановам партії і уряду.

Якщо говорити про фізику, яка вивчалася в установах II відділу, то він перед війною розпорядженням Раднаркому від 21 лютого 1936 року отримав назву Відділу фізико-хімічних і математичних наук, а до його складу входили інститути математики, фізики, фізичної хімії, хімії, хімічної технології, геологічних наук і Полтавська гравіметрична обсерваторія. Раніше у Харкові був відкритий Фізико-технічний інститут, але він мав інше підпорядкування. І від усіх цих установ теж вимагалось бути у своїх дослідженнях ближчими до практики.

Гадаю, окремо треба коротко зупинитися на роках 2^{ої} світової війни. Всі ми знаємо, що академія була евакуйована на схід, де розгорнула роботи оборонного значення, про які, зокрема про великі успіхи Євгена Оскаровича Патона, багато і всеосяжно написано. А от про іншу сторінку академічного життя, яка, як мінімум, не афішувалася, я дізнався нещодавно. Мова йде про науковців, які з різних причин не змогли виїхати з окупованих Києва, а також Львова. Серед них академіки, професори, доценти тощо, які у жовтні 1941 року провели у Києві збори і оголосили на них про відновлення УАН. Її президентом був обраний відомий електрохімік, багаторічний директор Інституту хімії АН УРСР і завідувач кафедри у КПІ академік Володимир Олександрович Плотников. Це була свідомо позиція людей, які у надзвичайно складних умовах окупації хотіли не дати вмерти науці, тому робили усе можливе, щоб хоча б які-небудь інститути функціонували. До певної міри, їм це вдалося, бо майно не було розграбоване, невивезені фонди, а також обладнання збережені, так що

після визволення Києва ці інститути змогли досить швидко розгорнути свою роботу. Показово, що люди, які таким чином зберегли і себе, і будівлі з їхнім вмістом, після війни не були репресовані, а їхня діяльність не визнана антирадянською. З поверненням АН УРСР до Києва В.О.Плотников став завідувачем лабораторії в Інституті загальної і неорганічної хімії і помер, як кажуть, своєю смертю. При цьому інформація про його життя, не будучи вилученою з жодного академічного довідника, не містить слів про роки війни і практично ніде не висвітлюється.

Відновлення та розбудова академії у часи мирного співіснування країн з різним суспільним ладом і значно збільшеною через залежність від неї обороноздатності країни роллю науки у промисловому розвитку суспільства, а особливо період, коли з 27 лютого 1962 року АН УРСР очолив Борис Євгенович Патон і вона досягла свого небувалого розквіту та справжнього всенародного визнання. Однак, що попри суттєво зменшений сталінський терор, вільною у виборі напрямів своєї діяльності академія як не була, так і не стала, концентруючи усі основні дослідницькі зусилля навколо завдань, що напряму впливали з інтересів ЦК КПРС, а фактично – ВПК. При цьому чисто фундаментальні задачі природничого профілю, хоча і не були пріоритетними для академії, все ж ставилися і, залишаючись до певної міри другорядними, розв'язувалися, а будучи відкритими і високоякісними, приносили їхнім авторам, а тим самим і країні міжнародну відомість і визнання. Що ж стосується гуманітарних наук, то через ті ж самі ідеологічні обмеження, які аніскільки не скоротилися, на повну потужність діяти не могли, та й фінансувалися набагато гірше, що загальновідомо. Не секрет також, що академія наук України втрачала і свою українську приналежність, що можна відчувати хоча б з мовної політики, бо до 95% друкованої продукції були російською.

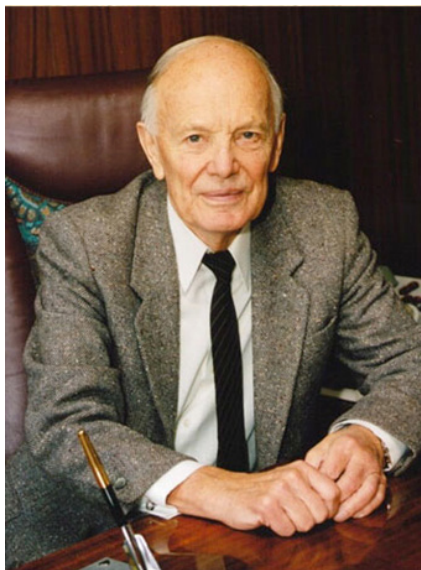

Рис. 7 – Фото Бориса Євгеновича Патона.

Завершення у дні фантастичного Ювілею хотілося би зробити на оптимістичній ноті, але вона була б фальшивою. Так, оцінюючи наш сьогоднішній стан, який почався з відомих слів, що «наука може зачекати», підстави для почуття радості знайти, справді, важко. Дійшло до того, що не видно, як з нього вибиратися, бо він добре застабілізувався, оскільки прірва, в якій ми опинились, дуже глибока. При цьому якщо небезпечне фінансове неблагополуччя можна було б якось пояснити, то виправдати – жодним чином неможливо. Як не можна змиритися з двома десятиліттями невиконання закону про витрати на науку, не менші за 1.7% ВВП (або хоча б ВНП), відверто хамським відношенням до нас владних структур типу того, що ми продукуємо лише стоси нікому не потрібних паперів. Все це гірко спостерігати навіть зі сторони, а як у цьому і з цим жити, що стало нашими буднями разом з неповним робочим тижнем, холодними взимку приміщеннями, критичною нехваткою обладнання або реактивів тощо. І ми не тільки до цього звикли, а й вже погано пам'ятаємо, як усе було чи точніше – має бути. Ми – це переважно люди середнього і старшого віку, бо працездатна і виучена нами самими молодь своє ставлення до такого, вибачте за тавтологію, ставлення до неї вислов-

лює не вголос, а «ногами», покидаючи рідну домівку, нерідко назавжди. Поганого вона визнавати не хоче й направляється туди, де відчуває до себе повагу і небайдужість.

Нам же і в таких негідних умовах вдається отримувати непогані результати, які б були б не останніми і у благополучних країнах. Не можу втриматись, щоб не назвати і математику з теорфізикою, і оптику в її дуже різних проявах, і радіоастрономію з радіофізикою, і нанодослідження в усьому їх розмаїтті, і звичайно, різні матеріалознавчі напрями. Все це ми ще маємо і розвиваємо, хоча з великим напруженням. І це не стоси паперу, а потрібні речі, про які чомусь наші можновладці знати не знають і, судячи з їхньої поведінки, знати не хочуть.

Проте мені здається, що не наша спроможність на плідну працю залишає надії на певний оптимізм. Ні, він, принаймні мій, ґрунтується на зовсім іншому, а саме: історії академії, деякі моменти якої я, можливо, не досить компетентно або вправно виклав у своєму виступі. Що мається на увазі?

Що академія переживала і більш важкі у порівнянні з нашими часи, понесла колосальні і нічим не виправдані втрати – і людські, і інтелектуальні. Але ціною віри у неї її засновників і наступних поколінь, їхньої непохитності та, прямо визнаємо, жертвовності, вона була збережена, що ми не маємо жодного права забувати. Не побоююсь сказати більше – саме це надихає, оскільки якщо вистояли наші вчителі, а також їхні вчителі, то мусимо вистояти і ми, не можемо не вистояти. Своїми діями, своєю роботою, своєю непохитною позицією ми повинні довести усім тим, хто хоче або безглуздо перебудувати академію, створену, сподіваюсь, на віка, указом Гетьмана Павла Скоропадського, або її, не дай Боже, розформувати, що вона їм не по зубах. Вони мають знати і весь час чути від нас: коли не буде академії, не буде науки, а коли не буде науки – не буде поважної і авторитетної України, якій від імені вас усіх я хотів би, насамкінець, проголосити Славу!

Стаття надійшла до редакції 04.02.2019 р.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: HISTORY OF BECOMING, SUCCESS, PROBLEMS AND PERSPECTIVES

V. M. Loktev

National Academy of Sciences of Ukraine. Department of Physics and Astronomy
e-mail: vfa@nas.gov.ua

Summary

The article is devoted to the review and analysis of the formation and the 100-year activity of the National Academy of Sciences of Ukraine, which was established on November 27, 2018. It should be noted that at different times the Academy changed its name somewhere, but its essence and significance did not change. The current name was obtained by the National Academy of Sciences of Ukraine with the acquisition of independence by Ukraine on December 13, 1991. The whole historical path of the National Academy of Sciences of Ukraine with all development problems and successes is shown in direct connection with the historical events that took place in different periods of Ukrainian history - in the times of statehood, its losses, wars and revolutions.

A whole galaxy of prominent Ukrainian scientists and statesmen who are often severely separated from each other, who played a decisive role or mission in the founding, establishment, and development of the National Academy of Sciences for the remainder of her 100 years of life and activity, are shown: M. S. Hrushevsky, V. I. Vernadsky, M. P. Vassilenko, P. P. Skoropadsky, A. Yu. Krymsky, O. I. Levytsky, V. I. Lipsky, V. O. Plotnikov, B. E. Paton, etc.

It is noted that the forerunner of the academy was the Taras Shevchenko Scientific Society (SSSh), established in Lviv in 1873, in which outstanding intellectuals, cultural and scientific figures, including such worlds of science as A. Einstein, D. Gilbert, M. Plank etc have self-identification.

The critical assessments of the academy affairs current state, which stem from a lack of understanding of the importance of the National Academy of Sciences for the country's economy, its defense capability, health care, ecology, and all other socially significant aspects that are expressed, in particular, in extremely low science funding and the scientist status.

Keywords: National Academy of Sciences of Ukraine, history

УДК 53, 52

DOI <http://dx.doi.org/10.18524/1815-7459.2019.1.159484>

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, УСПІХУ, ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ

В. М. Локтєв

Національна академія наук України. Відділення фізики і астрономії.
e-mail: vfa@nas.gov.ua

Реферат

Стаття присвячена огляду і аналізу становлення 100-літньої діяльності Національної академії наук України, яка була заснована 27 листопада 2018 року. Слід зазначити, що у різні часи Академія де-що міняла свою назву, але сутність і значимість її не мінялась. Нинішню назву Національна академія наук України отримала з набуттям Україною незалежності 13 грудня 1991 року. Весь історичний шлях НАН України з усіма проблемами і успіхами розвитку показано у безпосередньому зв'язку з історичними подіями, що відбувалися в різні періоди історії України – в часи державності, її втрати, воєн і революцій.

Показана ціла плеяда видатних українських вчених і державних діячів, яких часто відділити одних від других важко, що відіграли визначальну роль, чи місію у заснуванні, становленні і розвитку Національної академії наук продовж усього її 100-річного шляху життя і діяльності: М. С. Грушевський, В. І. Вернадський, М. П. Василенко, П. П. Скоропадський, А. Ю. Кримський, О. І. Левицький, В. І. Липський, В. О. Плотников, Б. Є. Патон та ін.

Зазначається, що предтечею академії було Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ), створене у Львові в 1873 р, у якому знайшли самовизначення видатні інтелектуали, діячі культури і науки, втому числі такі світила науки як А. Айнштейн, Д. Гільберт, М. Планк та ін.

Не залишились поза увагою і критичні оцінки нинішнього стану справ академії, що витікають з недостатнього розуміння значимості Національної академії наук для економіки країни, її обороноздатності, охорони здоров'я, екології, та всіх інших суспільно значимих аспектів, що виражається, зокрема, у вкрай низькому фінансуванні науки і статусі науковців.

Ключові слова: Національна академія наук України, історія